

AGATA AGNIESZKA KONCZAL

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

W cieniu Białowieskiej Puszczy Studium z antropologii ekologicznej

RECENZJA

Eunice L. Blavascunas (2008). *The peasant and communist past in the making of an ecological region: Podlasie, Poland* (doctoral dissertation). Santa Cruz: University of California, ss. 337.

„I arrived in 1995 thinking I would advance my training as a biologist and left Poland with the desire to be a social scientist. The politics of nature conservation were a compelling story unto themselves, a story that could not be told in the same way if I had pursued graduate training in biology”

(s. 23)

Eunice L. Blavascunas, amerykańska antropolożka, która na dwadzieścia miesięcy zapuściła się w ostępy Puszczy Białowieskiej, dostarcza nowego spojrzenia na kwestie polityki ekologicznej, roli komunistycznej przeszłości i wzajemnej interakcji różnych grup aktorów społecznych w Polsce. Wprawnie prezentuje czytelnikowi, jak wszystkie one spletają się w jedną całość i biorą udział w tworzeniu tego, co na mapach jawi się jako ekologiczny region Podlasie. Omawiana rozprawa doktorska łączy mocno ugruntowane doświadczenia terenowe i pogłębioną refleksję, podparte solidną teorią i literaturą antropologiczną. Autorka odsłania to, jak złożone jest tło gorącej dyskusji na temat zachowania i ochrony „ostatniej puszczy Europy”, a tym samym pokazuje mechanizmy oraz charakter polityki ekologicznej w krajach postsocjalistycznych.

Blavascunas obecnie związana jest z Whithman College, Anthropology and Environmental Studies. Wcześniej afiliowana była przy Wydziale Antropologii University of Main i przy College of the Atlantic, a dokładniej przy jego wydziale zajmującym się ekologią człowieka. Ma interdyscyplinarne wykształcenie, co widać także w jej rozprawie doktorskiej. Zanim uzyskała tytuł magistra antropologii (2003), studiowała nauki o środowisku i geografii kulturową na the Evergreen

State College i University of Texas at Austin. Swój doktorat, który jest przedmiotem tej recenzji, obroniła w czerwcu 2008 r., pod opieką S. Ravi Rajana. Obok zagadnień z zakresu ekologii politycznej, studiów nad postsocjalizmem, antropologią środowiskową zajmuje się także m.in. granicą i pograniczem, kwestiami relacji człowiek–zwierzę, nurtem STS oraz kwestiami zrównoważenia.

Słowa klucze, wokół których zbudowana jest powyższa praca, to: przeszłość (*past*), rozwój (*progress*) i natura (*nature*). Przewijają się one w różnych konfiguracjach, po to, aby połączone z etnograficzną perspektywą pozwoliły pokazać „jak postsocjalistyczne projekty zakładające ochronę walorów przyrodniczych i kulturowych na Podlasiu, współdziałają z i są wykorzystywane przez wiejskich aktorów, ale równocześnie jak są zakłócane przez aspekty związane z polskim rolnictwem i komunistyczną przeszłością” (s. 3)¹. Ekologia i związane z nią przedsięwzięcia, projekty, często finansowane i wdrażane przez zewnętrzne jednostki, jawią się na Podlasiu jako nowy sposób na to, by wreszcie osiągnąć nowoczesność; jako szansa na dogonienie Europy, ale także reszty kraju. To właśnie ona ma pomóc rozprawić się z przeszłością i uczynić z tej drugiej element pozaczasowy, znaturalizowany i zneutralizowany. Jednak problem z przeszłością Podlasia, jak próbuje pokazać to amerykańska antropolożka, polega na tym, że nie ma jednej przeszłości, którą można przerobić, zaadaptować do aktualnych potrzeb i wykorzystać: „Żadna, pojedyncza, partykularna przeszłość nie może być przedstawiana jako źródło problemów w polityce ochrony”. I dalej: „Wiele sprzecznych i rywalizujących przeszłości krzyżuje się w procesie tworzenia regionu ekologicznego, jednak łączy je fakt, że pozostawiają polski naród i Podlasie dokładniejsze, wyraźniejsze, w ramach w pewien sposób ułomnych kategorii” (s. 6). Blavascunas próbuje pokazać, jak zmieniła się społeczna rola przestrzeni naturalnych oraz jaki wpływ na te przekształcenia miała transformacja od romantycznych wizji narodowej flory i fauny, przez komunizm, po wprowadzenie wolnego rynku z kapitalizmem, aż po członkostwo w Unii Europejskiej. Zakłada, że próby ochrony tych różnych przeszłości stają się nieodłączoną przyczyną sukcesów i porażek polityki ekologicznej na Podlasiu.

Praca składa się z pięciu rozdziałów tematycznych, wstępu, biografii i krótkiego zakończenia (konkluzji). Pracę wieńczy obszerny wykaz literatury wykorzystanej podczas opracowywania materiału. Publikację wzbogacono o trzy mapy (1. Mapa zasięgów województw w Polsce; 2. Mapa parków narodowych, rezerwatów i kompleksów leśnych w północno-wschodniej Polsce; 3. Strefy Ochronne Białowieskiego Parku Narodowego) i sześć fotografii. Na początku pracy zamieszczono także podziękowania i jednostronicowy abstrakt z głównymi założeniami dysertacji.

W liczącym blisko 35 stron wprowadzeniu, zatytułowanym „Która natura? Która przeszłość?” (*Which nature? Which pasts?*), przedstawiona została charakterystyka Podlasia oraz kontekst historyczno-społeczno-polityczny, w który jest

¹ Wszystkie cytaty z recenzowanej pracy w tłumaczeniu własnym autorki artykułu (przyp. red.).

ono uwikłane. Autorka wprowadza tam problem stygmatyzacji „niedorozwojem” oraz ideę postępu, która przyświeca głównym aktorom społecznym regionu: rolnikom, leśnikom, przyrodnikom, działaczom ekologicznym. Porusza także problem pamięci o relacjach polsko-żydowskich i kwestii pogromów z 1941. Temat ten dalej pozwoli jej pokazać, że gdy nacjonalizm, zaściankowość, ksenofobia i wiejski populizm, związane z taką wersją historii, utożsamione zostaną z pewnymi wsiami czy grupami lokalnych mieszkańców, będzie to powód, dla którego ci drudzy zostaną sklasyfikowani jako zły, nieodpowiedni, niewłaściwy typ rolnika czy mieszkańca wsi. To z kolei sprawi, że nie będą oni pasować do proponowanej przez aktywistów (*conservationists*) ekologicznej promocji regionu i zostaną z niej wykluczeni.

W podrozdziale wprowadzenia (*Location*) autorka osadza kluczowy kontekst naturalny – wpływ Puszczy Białowieskiej, zdefiniowanej jako ostatni pierwotny las Europy. Poświęca uwagę roli zwierząt (żubrów, wilków, rysiów) w tworzeniu obrazu tego miejsca oraz wiąże go z koncepcjami ochrony przyrody. Odwołuje się do okoliczności powołania dwóch parków narodowych, na których terenie prowadziła badania (Białowiecki PN i Biebrzański PN). Łączy te działania z nowymi sposobami konserwacji środowiska oraz myślenia o relacji natura–człowiek, które przynosi przełom transformacji ustrojowej. W dalszej, najobszerniejszej części wstępu „Spuścizna przeszłości” (*Legacies of the Past*) autorka zestawia przeszłość oraz historię Podlasia i Polski z aktualną sytuacją wynikającą z członkostwa w Unii Europejskiej, a także z dążeniami Polski do udowodnienia, że jest wystarczająco nowoczesna, zachodnia – chociażby przez powoływanie parków narodowych, wprowadzanie założeń zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*) i promowanie bioróżnorodności (*biodiversity*). Pokazuje, jak aspekty związane ze środowiskiem naturalnym mogą być kluczowe w definiowaniu danego regionu geopolitycznego, ale także, gdzie jego mieszkańcy mogą przegrywać w próbach sprostania temu, co w zachodnim świecie Unii Europejskiej znaczy „dobre życie” i „właściwy rolnik”. Dalej poruszony zostaje wpływ przeszłości na status poszczególnych grup aktorów społecznych i relacje między nimi. Innymi słowy, autorka analizuje, które dziedzictwo przeszłości daje władzę, a które obciąża i obarcza.

Kolejne strony wstępu dotyczą metod i metodologii zastosowanych podczas badań terenowych i analizy danych. Autorka odnosi się nie tylko do miejsc, sposobu, okoliczności i czasu gromadzenia materiału. Obrazowo i szczegółowo opisuje swoją pozycję i rolę podczas tego procesu. Skupia się na tym, jak była postrzegana przez lokalną społeczność i jaki wpływ mogło to mieć na przebieg badań oraz ich rezultaty.

W pierwszym rozdziale „Ekologia polityczna i antropologia postsocjalistyczna: polityka ochronna, która przywołuje przeszłość” (*Political ecology and postsocialist anthropology: conservation politics that conjure the past*) Blavascunas stara się pokazać, że analiza roli przeszłości może być wykorzystywana nie tylko do tego, aby pokazać, że właśnie w przeszłości leży przyczyna niedorozwoju krajów Europy Wschodniej. Zachęca raczej, aby skupić się na tym, jak były kraje

postsocjalistyczne wykorzystują przeszłość do budowy swojej pozycji jako nowych państw członkowskich Unii Europejskiej. Demonstruje, jak kategoria przeszłości wykorzystywana jest zarówno przez nurt polityki ekologicznej, jak i studiów postsocjalistycznych. Dalej ilustruje, że połączenie tych dwóch perspektyw nie jest częste, i proponuje swoje spostrzeżenia dla implementacji takiego zintegrowanego podejścia.

Rozdział drugi „Błoto, tradycja i wiejska przeszłość” (*Mud, tradition and peasant pasts*) to próba zmierzenia się z kategorią rolnika, mieszkańca wsi. Blavascunas skupia się na tym, jak jest ona wprowadzana do projektów ekologicznych i jak na takie próby opisanie ich jako niezmiennych, zatrzymanych w czasie, reagują sami zainteresowani. Autorka nie traktuje tego rozdziału jako zapisu próby oporu albo sprzeciwu wobec przypisanych definicji. Interesuje ją bardziej, co się dzieje, gdy mieszkańcy Podlasia próbują odgrywać rolę „poprawnego mieszkańca wsi”, która została im nadana.

Trzecia merytoryczna część pracy „'Prawdziwa elita' i 'dobra nauka' w Puszczy” (*„True Elite” and „Good Science” in the Primeval Forest*) to narracja o tym, kto może mówić o puszczy i czy głos w tej dyskusji jest najsilniejszy. Autorka skupia się na działalności leśników oraz biologów i uwikłania tych dwóch grup w komunistyczną przeszłość, która mimo upływu ponad dwudziestu lat zdaje się być nadal żywa w lesie. Jej uwagę przykuwa także rola elit i tego, jaka grupa może zabierać głos w Polsce właśnie jako „prawdziwa elita”. W tym rozdziale obok kluczowej spuścizny komunistycznego dziedzictwa także sam las odgrywa rolę aktora. To jego konkretne cechy i właściwości wpływają na sytuację regionu, ale także decydują o działaniach aktorów: leśników, ekologów, przyrodników, mieszkańców.

Czwarty rozdział „Głęboka gra na leśnej granicy: przeszłość dzieląca Polskę i Białoruś” (*Deep Play at the Foresred Border: The Past Dividing Poland and Belarus*) pozwolił antropolożce pokazać, że przeszłość, która dzieli Polskę i Białoruś, nie dotyczy tylko czasów wspólnego zarządzania Puszczą. To co istotne to fakt, że wschodni sąsiad staje się dla Polski wygodnym punktem odniesienia, pokazującym, co z upadkiem komunizmu zostało przezwyciężone. Białoruś jest aktualnie dziejącą się przeszłością Polski, której nasz kraj potrzebuje, aby móc określić siebie w nowych warunkach, jakim jest członkostwo w Unii Europejskiej. Z drugiej strony Blavascunas pyta o nostalgię, która z tym reliktem przeszłości i natury się wiąże (granica przebiega przez puszcze, a po stronie białoruskiej znajdują się większość lasu): „Jak, kategoria z przeszłości, jaką jest Wschód, jest odtwarzana w dzisiejszej polityce ekologicznego aktywizmu i ekoturystyki?” (s. 32).

Pamięć o Żydach i pogromach jest przedmiotem ostatniego rozdziału zatytułowanego „Ekologiczne luki: pogromy, wspólnota i Zapusty” (*Ecological Gaps: Pogroms, Community and Zapust*). Jest to studium jednej wsi, o fikcyjnej nazwie Stoczek, w której co roku odbywa się lokalny festiwal Zapusty. Wieś ta była miejscem pogromu ludności żydowskiej w 1941 r. Autorka analizuje wspólnotę zamieszkujejącą tę wieś i rolę corocznego festiwalu w tworzeniu tożsamości wsi

i jej mieszkańców. Interesuje ją jednak bardziej piętno żydowskiej przeszłości, która sprawia, że ta miejscowość nie może zostać włączona przez lokalnych przyrodniczych aktywistów do ekologicznych programów rozwojowych. Rozdział ten opowiada historię o ciężarze narodowej traumy noszonym na peryferiach oraz o tym, jak radzą sobie miejsca i wspólnoty, które wbrew swojej woli nie zostały uwzględnione w planach „ekologicznego rozwoju”.

Blavascunas zręcznie (ale nie stygmatyzując) wprowadza i problematyzuje kwestie peryferyjności. Co jednak ważne, nie pozostaje na poziomie dobrze już znanych refleksji o centrum i obrzeżach, różnicach, kompleksach i konsekwencjach takiego podziału lub definiowania świata czy przestrzeni. Ujęcie zaprezentowane w tej pracy ma charakter bardziej procesualny. Autorka nie reflektuje nad tym, czym są peryferie „ogólnie”, i nie wychodzi od tak sformowanego problemu. Zdaje się raczej pytać, co w tym konkretnym przypadku, ale także dla konkretnych aktorów społecznych, powoduje, że Podlasie zyskuje miano peryferii, jak to się dzieje, że się nimi w ogóle staje, jak łączy się to z kwestiami środowiska naturalnego. Jakie konsekwencje dla ich życia, a zarazem obserwowalne zachowania i działania tychże mieszkańców, taka sytuacja przynosi. Ani peryferyjność, ani mieszkanie na peryferiach nie są z góry obarczane pejoratywnymi konotacjami.

Ponadto udaje się jej uciec, i to jest bez wątpienia mocna strona tej pracy, przed stygmatyzacją lokalnych, wiejskich mieszkańców i prezentowaniem ich jako symbolicznych „trybików w maszynie” czy to socjalizmu, czy kapitalizmu, czy narodowej lub europejskiej biurokracji lub jeszcze dyskursów historii. Mieszkańcy Podlasia nie są nieporadnymi ofiarami systemu(ów), których trzeba bronić. Bardzo cenię w tej pracy to, że udało się ustrzec narrację przed wyraźną demarkacją na dobrych, wiejskich mieszkańców i „złe moce z zewnątrz”. Obraz „rubieży Europy”, który rozpościera przed czytelnikami Blavascunas, jest bez wątpienia dużo bardziej złożony i skomplikowany.

Przy wprowadzaniu czytelnika w niuanse zagadnienia peryferyjności autorka wykorzystuje wiele (znanych i uznanych) koncepcji. To właśnie m.in. dzięki temu bogactwu teorii i perspektyw analiza omawianego zagadnienia zyskuje zupełnie nowe ujęcie, staje się złożoną i dynamiczną kwestią, której nie da się omówić, za pośrednictwem reguły przyczyna-skutek. Blavascunas nie zadowolila się prostymi odpowiedziami i poszła w głąb materiału terenowego, wzbogacając go o staranną i intensywną analizę. Obok orientalizmu Saida (1978), jego rozważań nad kwestiami Wschodu i Zachodu, odwołuje się dość chętnie do innych badaczy studiów postkolonialnych (np. Babha 1994; Chachrabaty 2000). Przy tym zagadnieniu także literatura z nurtu postsocjalizmu (jak Buchowski 2001; Verdery 1996; Dunn 2004; Pine 2002), była częstą podporą teoretyczną. Obok wielu innych odwołań warto zwrócić jeszcze uwagę chociażby na pracę tak znanych badaczy, jak: Erick Hobsbawm (1990), Benedict Anderson (1983), Arjun Appadurai (1996) czy Pierre Bourdieu (1977).

To właśnie połączenie powyższego podejścia ze znajomością historii Polski (do której potrafi się zdystansować i spojrzeć na nią, można powiedzieć z za

odległości Oceanu) pozwala mi odnaleźć w tej publikacji opis „odwiecznej” walki Polski, aby być wystarczająco nowoczesną, racjonalną, rozwiniętą. Walkę Polski o bycie Zachodem. Jest to nowe, ciekawe spojrzenie na walkę nie tylko Podlasia, ale i Polski, ze złożonym statusem rubieży. Peryferyjność u Blavascunas łączy Kresy, Unię Europejską, socjalizm, Europę Wschodnią i globalne ruchy ekologiczne. Żaden z tych elementów, tak jak żadna przeszłość, nie może być pominięty w tej układance. Napięcie to w niewielu miejscach jest tak jasno widoczne jak w Białowieży.

Chyba najmocniejszą stroną tej pracy jest dla mnie właśnie operowanie skalą. Czytelnik ma wrażenie, że bez rozpięcia narracji między Teremiskami (gdzie większość czasu poświęconego na badania spędziła autorka) a Brukselą nie będzie w stanie zrozumieć tego, co dzieje się na skraju puszczy. Blavascunas sprawnie przeskakuje między poziomem lokalnym, przez regionalny, krajowy, strefę państw byłego bloku wschodniego, po Unię Europejską, aż do poziomu globalnego. Wszystkie te powiązania podparte są przykładami z badań, konkretnymi rozmowami czy interpretacjami sytuacji. Poziomem lokalnym są mieszkańcy, których wypowiedzi cytowane są na stronach pracy (jak hodowca krów Marek), regionalnym – środowiskowi aktywiści tworzący region Podlasie (jak Mariusz), krajowy dobrze oddają leśnicy skupieni w jednostce Lasy Państwowe, Unia Europejska pojawia się razem ze swoimi programami (np. NATURA 2000) i funduszami, poziom globalny widać w działalności przyrodników i parków narodowych, które starają się włączyć swoje instytucje w „globalną sieć ochrony przyrody”, a swoich pracowników prezentować jako naukowców robiących „naukę światowymi metodami” i publikujących w wysoko punktowanych, zachodnich czasopismach. Co więcej, ten zabieg pokazuje nie tylko uwikłanie konkretnych miejsc w „wielką skalę”. Blavascunas przemycia komunikat: nie ma lokalnego bez globalnego, a globalnego bez lokalnego. Doskonale oddaje tę zależność przykład oglądania przez mieszkańców puszczańskich wsi filmu emitowanego przez Discovery Channel, opowiadającego o Puszczy Białowieskiej i szkodliwości teledetekcji. Znaczek i przekaz prezentowany przez globalną markę uwierzytelnia informację, która tak naprawdę może znajdować się na wyciągnięcie ręki, za przysłowiowym płótem. Jednak globalny przekaz w równie dużym stopniu potrzebuje osadzenia w bardzo konkretnym miejscu, jakim jest Puszcza Białowieska.

Jako zaletę tej pozycji należy odnotować fakt, że autorka dokonała tu rzeczy, nie tak wcale prostej i oczywistej – przekuła dwie zalety w trzecią, a mianowicie pokazała, jak rzetelnie zebrany i bogaty materiał terenowy „obrobić” za pomocą zbioru dobrze przetrawionych i przemyślanych teorii antropologicznych, w taki sposób, aby materiał zyskał nową jakość. Dodatkowo potrafiła to zrobić za pomocą ciekawej narracji i przystępnego języka. Pomimo stosunkowo niewielkiej ilości materiału empirycznego w tekście, a dużej odwołań do teorii, autorka ustrzegła pracę przed hermetycznym, naukowym żargonem. Wykorzystała kilka zabiegów językowych, które nadają pracy wymiar, może nie od razu literacki, ale na

pewno sprawiają, że czyta się ją bardzo dobrze. Moim ulubionym przykładem jest metafora błota (*mud*), która stanowi oś narracyjną całego drugiego rozdziału.

Ciekawy aspekt poruszony przez Blavascunas dotyczy roli Unii Europejskiej i jej wpływu na kwestie środowiskowe, ochronę przyrody, zarządzanie i definiowanie jej. Ja zwykłam określać to zjawisko mianem „biurokratyzacji natury”. Poczynione przez nią uwagi, podparte zgromadzonym materiałem empirycznym, mogą być dobrym przyczynkiem do dalszych badań tych kwestii w Polsce. Podobnie, z mojej perspektywy, należy podkreślić fakt, że jest to bardzo dobra antropologiczna praca na temat polskiej wsi, która to zdaje się być tematem raczej zapomnianym przez współczesnych polskich antropologów.

Niemniej tak dokładne opracowanie materiału i osadzenie go w wyselekcjonowanych teoriach ma swoje wady. Czyste dane z terenu są w tekście prezentowane raczej w ilościach nieprzesadnych, a ten, który jest przywoływany, już na poziomie przytaczania jest fragmentaryczny i mocno zinterpretowany. Czytelnik nie ma miejsca na swoją własną refleksję, nie ma przestrzeni, aby wyrobić sobie opinię inną niż autorka. To sprawia, że praca ta jest dość sugestywna i narzucająca punkt widzenia. Miejscami podczas lektury przeszkadzało mi to, zwłaszcza że zdarzało mi się mieć wątpliwości co do wyjściowych konstatacji autorki.

Kolejny element, który zwrócił moją uwagę podczas lektury, to brak kontynuacji pomiędzy poszczególnymi rozdziałami. Co prawda autorka, jakby przewidując tę kwestię, odnosi się do tego zastrzeżenia i tłumaczy, że rozdziały są powiązane ze sobą, ale jej celem nie było uczynienie z nich koherentnej całości. Moim zdaniem ten brak ciągłości myśli może przeszkadzać czytelnikowi, który tak naprawdę dostaje pięć oddzielnych historii, pięć samodzielnych prac. Wydaje mi się, że autorka mogła tę spójność osiągnąć, odwołując się bardziej do problemu z tytułu, jakim jest przeszłość, i to z niej, oraz z typów natury, jakie z tych przeszłości się wynurzają, uczynić klamrę spinającą wszystkie narracje.

Czuje też pewien niedosyt po zapoznaniu się z czterostronicowymi wnioskami końcowymi. Po pracy liczącej blisko trzysta stron miałam nadzieję na obszerniejsze zakończenie, porządkujące wcześniejsze analizy i interpretacje. Sądzę, że po części problem ten jest powiązany z kwestią wspomnianą wyżej, a mianowicie z brakiem jednej, przewodniej myśli narracyjnej we wszystkich pięciu rozdziałach. Po każdym z nich zamieszczone zostały wnioski dotyczące danej części. Być może autorka nie chciała już drugi raz powielać tych samych spostrzeżeń w kolejnym rozdziale, niemniej ja oczekiwałam wniosków kończących całą pracę w formie obszerniejszej i bardziej wyczerpującej.

Żałuję też, że autorka nie zdecydowała się na zamieszczenie większej ilości materiału ilustrującego jej badania – w formie mapek i zdjęć. Nie jest to oczywiście zarzut, aczkolwiek myślę, że niepolski czytelnik skorzystałby na dodatkowym materiale ilustracyjnym, który pomógłby i wzbogacił odbiór tekstu.

Praca Eunice L. Blavascunas to ważny wkład w dorobek antropologii politycznej, środowiskowej i antropologii postsocjalizmu. Zwłaszcza że analiza bazuje na rzetelnym materiale zebrany w naszym kraju, który to do tej pory nie doczekał się takiego ujęcia tematów środowiskowych. Publikacja ta jest kolejną

pozycją w rosnącym zbiorze literatury z zakresu antropologii środowiska w państwach postsocjalistycznych oraz dobrze wpisuje się w ich nurt (Cellarius 2004; Schwartz 2006; Berglund 2000). Zważywszy na to, że antropologia środowiska jak i ekologia polityczna mocno kuleją w Polsce, pozycję tę traktować należy jako cenny wkład i pozostaje mieć nadzieję, że już niedługo ukarze się w formie szerzej dostępnej publikacji. Jest to solidnie przygotowana propozycja, zasługująca na uwagę czytelników.

Literatura

- Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Orgins and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimension of Globalisation*. Minneapolis: University of Minesota Press.
- Berglund, E. (2000). From Iron Curtain to timber belt: Territory and Materiality at the Finnish-Russian Border. *Ethnologia Europea*, 30(2): 23–34.
- Bhabha, H. (1994). *The Location of Culture*. London, New York: Routledge.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Transl. R. Nice. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buchowski, M. (2001). *Rethinking Transformation: an Anthropological Perspective on Post-Socialism*. Poznań: Humaniora.
- Cellarius, B. (2004). *In the Land of Orpheus: Rural Livelihoods and Nature Conservation in Postsocialist Bulgaria*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Dunn, E. (2004). *Privatizing Poland: baby, food, big buissnes and the remaking of labour*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hobsbawm, E. (1990). *Nation and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pine, F. (2002). Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland. In: C.M. Hann (ed.), *Post socialism: Ideas, Ideologies and Practices in Euroasia* (pp. 95–113). London: Routledge.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Random House.
- Schwartz, K. (2006). *Nature and National Identity after Communism: Globalizing the Ethnoscape*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Verdery, K. (1996). *What was Socialism and what comes next?* Princeton: Princeton University Press.